

В. І. ОЗЕЛЬ

Віталіна Іванівна Озель, аспірант Київського університету права НАН України

УМОВИ ЗАКОННОСТІ ШЛЮБУ ТА ПІДСТАВИ ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ В УКРАЇНІ У X – ПОЧАТКУ XX ст. (ЗА НОРМАМИ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА)

Шлюб – це інститут, на основі якого ґрунтується усе людське суспільство. Тому питання укладення шлюбу не може бути справою виключно осіб, що бажають його укласти. Якби шлюби укладалися безконтрольно, лише тільки за бажанням наречених, то настав би хаос не лише у сімейних відносинах, а й в усьому суспільстві. Тому в даному разі особиста воля чоловіка і жінки, що бажають створити сім'ю, підпорядковується контролю як з боку суспільства, так і влади. В Україні з часів хрещення Русі й до початку XX ст. усі сфери сімейного життя були підконтрольні також церковному відомству, та єдиною законною формою укладення шлюбу визнавалося церковне вінчання.

Метою даної роботи є дослідження питання, яких умов повинні були додержуватися наречені для укладення законного шлюбу за нормами церковного права. Крім того, у процесі дослідження цього питання з'ясувати, які існували підстави для визнання недійсним уже укладеного шлюбу.

Джерелами вивчення питання законності шлюбу за канонами православної церкви окрім робіт знаних вчених у галузі церковного права І. Скворцова, О. Павлова, М. Горчакова, С. Булгакова, В. Ципіна є також тексти Святого письма, Апостольських повчань, повчання Святих отців. Дослідники історії права, що жили та працювали у XIX – початку XX ст., приділяли значну увагу цьому питанню. Так, слід зазначити праці М. Владимирського-Буданова, В. Добровольського, В. Сергєєвича, С. Соловійова та ін. У сучасній українській історико-правовій літературі питанню укладення шлюбу приділено мало уваги, здебільшого це етнографічні та історичні праці, тому юридична сторона залишається не достатньо вивченою. Шлюбно-сімейні відносини в Україні досліджували І. Петренко, О. Романова, А. Пономарьов, О. Гуржій, М. Суліма. Слід виділити роботи російських вчених, що досліджували шлюбно-сімейні правовідносини за часів Київської Русі та Російської імперії Н. Пушкарьової, В. Момотова, М. Цатурової.

У шлюбному церковному праві, що прийшло до нас з Візантії, та визначає християнський шлюб як таїнство, чітко сформульовано умови, які є обов'язковими для тих, хто хоче одружитися. У свою чергу недотримання цих умов тягне за собою виникнення обставин, що перешкоджають укладенню шлюбу, а якщо шлюб все-таки було укладено, то це є підставою для його припинення. Духовенство повинно було застосувати всі ті умови, які були передбачені церковними правилами та постановами візантійських імператорів для наречених та містилися у Кормчих книгах.

У літературних джерелах з церковного права існує кілька класифікацій умов, необхідних для укладення шлюбу. О. Павлов, виділяв такі: по-перше, негативні умови, без додержання яких шлюб підлягав розірванню, та називав їх умовами дійсності шлюбу; по-друге, позитивні умови, тобто умови правильності шлюбу, які позначалися лише негативними наслідками для подружжя¹. Іншого підходу дотримувалися такі авторитетні дослідники церковного права, як М. Суворов, В. Ципін, М. Горчаков. Вони використовували поняття «перешкоди» для укладання шлюбу. М. Суворов писав, що для укладення шлюбу потрібні умови, відсутність яких є перешкодою для шлюбу. Він виділяв перешкоди, які розривають («препятствия разрывающие»), та перешкоди, що перешкоджають («препятствия препятствующие») укладанню законного шлюбу².

В. Ципін, у свою чергу, запропонував таку класифікацію перешкод для одруження: 1) абсолютні перешкоди, які категорично виключають для особи можливість укладення шлюбу з будь-ким, та умовні перешкоди, які унеможливають шлюб лише з певним колом осіб; 2) перешкоди, які тягнуть за собою недійсність шлюбу з моменту його укладення, та перешкоди, виявлення яких не тягне за собою розірвання шлюбу, а лише певні санкції як для самого подружжя, так і для священика, який вінчав це подружжя³.

Досить ґрунтовно розглядав класифікацію умов узяття шлюбу протоієрей М. Горчаков. Він піддавав критиці їхній розподіл умов на негативні та позитивні, бо визначені законом позитивні умови для укладення шлюбу можуть легко перетворитися на негативні і навпаки (наприклад, визначений законом вік для одруження із позитивної умови може перетворитися на негативну у разі недостатності шлюбного віку). Вчений вважав більш правильним виділяти не умови укладення шлюбу, а перешкоди, за наявності яких не може відбутися законний та дійсний шлюб. Він вважав найпростішою та найзручнішою класифікацію, за якою перелічуються та окремо розглядаються всі перешкоди та всі позитивні вимоги для укладення шлюбу⁴. Цей спосіб вивчення умов для укладення шлюбу автор вважає найбільш прийнятним, що дає змогу достеменно з'ясувати, які шлюби дозволяла укладати православна церква українцям у X – початку XX ст.

Безумовною перешкодою для укладення законного шлюбу завжди визнавалося недосягнення нареченими встановленого законом віку. У Київській Русі за часів прийняття християнства застосовувалися норми визначення шлюбного віку за Прохіроном: для чоловіків – 14 років, а для жінок – 12. Проте, як свідчить С. М. Соловійов, цих приписів не цілком додержувало давньоруське суспільство: князі одружували своїх

синів у 11 років, а дочок – навіть у 8-річному віці⁵. Візантійські норми стосовно шлюбного віку діяли до Стоглавого Собору (1551), який заборонив чоловіку брати шлюб раніше 15-річного віку, а дівчині – 12-річного; потім, указом Синоду 1774 р., приписано вінчати і жінок не раніше 13-річного віку. Водночас в Україні за часів дії Литовських статутів шлюбний вік для нареченої становив 15 років, а для нареченого – 18. Насамкінець, у 1830 році було встановлено вінчати нареченого не молодше 18 років, а наречену – 16 років⁶.

За часів Російської імперії Уставом Духовних Консисторій було віднесено до відання єпархіального суду справи щодо укладення шлюбу особами, які не досягли шлюбного віку. За законом такі особи повинні були розлучатися від подружнього співжиття до настання повноліття, визначеного цивільними законами. Досягнувши такого віку, вони, за бажанням, могли продовжити подружнє життя, але за умови підтвердження цього шлюбу повторним вінчанням. Існувала також можливість розірвання такого шлюбу. Шлюб, укладений неповнолітніми, міг бути розірваний за заявою одного з подружжя до досягнення ним віку, встановленого церквою, але за таких умов: а) якщо позивач ще не досяг визначеного законом віку для взяття шлюбу; б) якщо внаслідок подружнього співжиття не народилася дитина чи не настала вагітність дружини. Також, як зазначав М. Горчаков, у церковному праві існував виняток, коли єпархіальним архієреям надавалося право за особливим проханням батьків дозволяти брати шлюб їхнім дітям за півроку до визначеного у законі віку⁷.

Церковне право визначає і граничний вік взяття шлюбу. Так, Святитель Василь Великий вказує на такий вік для жінок – 60 років, для чоловіків – 70 років (правила 24 і 88)⁸. У 1774 р. Святіший Синод визнав шлюб, укладений чоловіком у віці 82 роки, недійсним, зазначивши: «Шлюб встановлений Богом заради примноження роду людського, чого сподіватися від 80-річного вельми відчайдушно ...»⁹. У Зводі законів Російської імперії було закріплено заборону одружуватися особам старшим за 80 років (ст. 4 кн. I т. X)¹⁰.

Окрім необхідності дотримання вікових рамок взяття шлюбу, необхідною умовою було вільне волевиявлення наречених. У церковному чині Таїнства Шлюбу є відповідні питання про те, чи беруть шлюб наречений і наречена за власної волі та без примусу. Тому, неприйнятними за церковним правом вважалися шлюби з примусу, із застосуванням насилля, викрадення. З цих причин церква жорстко засуджувала язичницькі стародавні шлюбні звичаї викрадення наречених. Крім того перешкодою для укладення шлюбу визнавалося не тільки фізичне насилля, а й духовне (примушення, погрози, шантаж). Тому недійсним вважали шлюб, укладений внаслідок обману. Але помилка та обман, за свідченням М. Горчакова, призводили до недійсності шлюбу тільки у випадку, якщо постраждалий подавав скаргу на винного, та у судовому порядку було доведено злочинність діяння¹¹.

Законодавство, яке діяло в українських землях на різних етапах історії неоднозначно ставилося до вільного волевиявлення наречених при взятті шлюбу. Так, Устав князя Ярослава про церковні суди передбачав відповідальність батьків лише у тому разі, якщо дочка внаслідок примусу вийти заміж, щось скоїть із собою (ст. 29)¹². А вже Другий Литовський статут (31 артикул III розділу) забороняв насильно віддавати заміж панянок, княгинь, дівчат і вдів, та наказував обов'язково враховувати волю і бажання тих, хто брав шлюб¹³. Звід законів Російської імперії також узаконив необхідність вільного волевиявлення наречених під час укладення шлюбу (ст. 12)¹⁴. Крім того у Зводі законів Російської імперії навіть міститься норма запозичена з Литовського статуту: «Въ губерніяхъ Черниговской и Полтавской, если отецъ или мать, имея в своемъ опекуномъ управленіи имене, принадлежащее совершеннолетней дочери, будетъ препятствоватьъ выходу ея въ замужество, то ей предоставляется объявить о томъ в суде и съ его разрешенія вступить въ бракъ» (ст. 7)¹⁵.

Перешкодою для укладення шлюбу визнавалася і відсутність батьківської згоди. За вченням православної церкви діти повинні поважати своїх батьків, а шлюб за батьківського благословення вважався міцнішим. Канонічне послання Василя Великого містить таке правило з цього приводу: «38. Отрокивиці, що без волі батька вийшли заміж, – блудодіють...», але, у разі примирення з батьками, шлюб визнавався дійсним¹⁶. Батьківська згода на шлюб дітей є тим важелем, який застерігає від легковажного та нерозумного захоплення дітей, які у майбутньому можуть призвести до розпаду родини. Так, Митрополит Московський Філарет щодо цього зазначав: «По справам відомі ... випадки, що інколи батьківська влада несприйнятлива для шлюбу, а інколи послаблення цієї влади згубне ... Тому загальний закон, що забороняє шлюб без дозволу батьків, нехай залишиться недоторканим»¹⁷.

М. Владимирський-Буданов вказував на те, що існувала можливість укладення шлюбу і без батьківського дозволу, якщо батько був несповна розуму («неистов») ¹⁸. Кормчою книгою також передбачався виняток з цього правила. Так, у разі, якщо батько потрапивши у полон буде відсутнім протягом трьох років, його син мав право одружитися. Також у разі, якщо батько безвісти відсутній протягом трьох років, і не відомо чи він живий чи мертвий, – сини і дочки можуть безперешкодно брати шлюб, і він вважатиметься законним. Також шлюб можна було укладати і не чекаючи трирічного терміну, але у разі, якщо батько повертався раніше, він міг не погодитися із вибором своїх дітей і визнати шлюб недійсним¹⁹. Крім того існувала така практика: якщо не було офіційної заборони батьків на шлюб певної особи, то вважалося, що є їхня згода і шлюб укладався²⁰. У виняткових випадках вінчали і без батьківського благословення. Так, якщо наречений перед вінчанням зізнається, що збезчестив наречену та хоче шлюбом спокутувати свою провину але не має на це батьківського благословення, священник повинен був умовити батьків. У разі невдачі, дозволялося укладення церковного шлюбу і без дозволу батьків, але за обов'язкової наявності взаємної згоди наречених²¹.

Завжди визнавалася церковним і світським правом перешкодою для укладення шлюбу наявність дійсно-го шлюбу, тобто порушення принципу моногамії, що впливає із самого поняття християнського шлюбу як

союзу одного чоловіка і однієї жінки на все життя. Водночас М. І. Горчаков зазначає, що дозволялося брати шлюб за відсутності безвісти одного з подружжя протягом 5 років, але при засвідченні цього факту владою²².

Приналежність особи до священнослужителів та чернецтво були перешкодами для укладення законного шлюбу. Крім того нормами церковного права заборонялося брати шлюб особам за наявності вини перелюбства у розірванні попереднього шлюбу. Заборонявся і четвертий шлюб, а вдівство після третього шлюбу також було перешкодою для укладання нового. Давньоруська пам'ятка XII ст. містила заборону третього шлюбу, а також свідчила про практику відлучення від священницького сану ієрея, що благословив такий шлюб: «Иже третию жену понял и благословил иерей веда и не веда, отвержен будет (да извержется)»²³. Пізніше в Україні існували норми законів, які суперечили цій церковній перешкоді. Так, § 8 глави V Зібрання малоросійських прав 1807 року, перейнявши цю норму з Литовських статутів, дозволяє «Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного, и как с первым так и с последними детей родить, которые в имениях родителей своих без сомнения наследствовать будут»²⁴. Таким чином, держава не завжди підтримувала християнські правила, а в деяких випадках ставила звичай над вимогами церкви. Канонічна заборона четвертого шлюбу знайшла своє відображення лише у ст. 21 т. X Зводу законів Російської імперії²⁵.

Перешкодою для укладення шлюбу визнавалася також духовна або фізична нездатність до шлюбу. Як за церковними, так і за цивільними законами душевна хвороба (психічний розлад або природжений ідіотизм тощо) завжди визнавалася безумовною перешкодою для укладення шлюбу. Якщо ж шлюб з такою особою було укладено, то він визнавався недійсним. Але безумство або душевна хвороба, що настали після укладення шлюбу, не тягнули за собою його недійсності. Стосовно фізичної нездатності до шлюбу, то церковні канони забороняють брати шлюб особам, які від природи не здатні до шлюбного співжиття, або доведені до такого стану хворобою, а також свнухам²⁶. Але Зводом законів Російської імперії та Статутом Духовних Консистерій прямо не заборонялося таким особам брати шлюб, проте, після закінчення трирічного строку після його укладення, дозволялося розлучення з цієї причини.

Перешкодою для укладення шлюбу була й близька спорідненість. Спорідненість як перешкода до укладення шлюбу поділяють на: а) кровну, що заснована на походженні однієї особи від іншої або багатьох осіб від спільного родоначальника. Шлюби між родичами по прямій лінії суворо заборонені християнською церквою, а по боковій лінії кровної спорідненості забороняються у чотирьох ступенях, у п'ятому ж і у шостому ступенях могли бути дозволені єпархіальними ієреями²⁷. Церковне право забороняло також шлюби між усиновителем та усиновленою особою; б) відносини свояцтва, які виникають унаслідок зближення двох родів через шлюб, адже чоловік і дружина, за вченням Біблії, – одна плоть (Буття 2:24), тому безумовно заборонялися шлюби між двоюрідними свояками до четвертого ступеня включно; в) духовну спорідненість, що виникає внаслідок таїнства хрещення, але із розвитком церковного права в XIX ст. її вже не визнавали перешкодою для укладення шлюбу.

Перешкодою для укладення законного шлюбу було сповідання нареченими різних релігій. Із прийняттям християнства на Русі було заборонено укладення шлюбів не тільки з іновірцями, а й з неправославними християнами. Але таке правило діяло до початку XVI ст., коли дозволяли шлюби православних з католиками, протестантами та вірменами. У XIX ст. вже існувало узаконення, яке дозволяло шлюби православних винятково з особами римсько-католицького та лютеранського віросповідання, і саме на цій підставі Духовною Консистерією було заборонено священнику Волинської єпархії вінчати особу православному з особою без певного віросповідання²⁸.

Як випливає із дослідження перешкод для укладення законного шлюбу, деякі з них заперечують укладення шлюбу взагалі, і є безумовними підставами для визнання шлюбу недійсним, якщо такий все-таки був укладений. Інші перешкоди не були настільки категоричними.

Таким чином, в Україні в період від хрещення Київської Русі і до початку ХХ ст. питання укладення шлюбу підпорядковувалися церковному відомству. Встановлюючи перешкоди для укладення законного шлюбу, церква в свою чергу визначала і підстави для визнання шлюбу недійсним. Так із проведеного вище дослідження перешкод, на думку автора, можна виділити такі підстави визнання шлюбу недійсним серед українського православного населення у досліджуваний період: 1) недосягнення шлюбного віку; 2) відсутність вільного волевиявлення наречених; 3) існування дійсного шлюбу або наявність трьох попередніх шлюбів; 4) вина (перелюб) у розірванні попереднього шлюбу; 5) духовний сан та чернецтво; 6) різність віросповідання наречених; 7) наявність заборонених ступенів споріднення; 8) душевна хвороба та фізична нездатність до подружнього життя.

¹ Павлов А. С. Курс церковного права. – СПб.: Издательство «Лань», 2002. – С. 232.

² Учебник церковного права / Суворов Н. – 5-е изд. – М.: А. А. Карцев, 1913. – С. 352–370.

³ Цытин В. А. Церковное право: Учебное пособие. – 2. изд. – М.: Изд-во МФТИ, 1996. – С. 343.

⁴ Горчаков М. И. (протоиерей) Церковное право. Краткий курс лекций. – СПб., 1909. – С. 250–251.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т. III. – М., 1854. – С. 8.

⁶ Горчаков М. И. (протоиерей) Вказана праця. – С. 252.

⁷ Горчаков М. И. (протоиерей) Вказана праця. – С. 252.

- ⁸ Книга Правил святых Апостолов, Святых Соборов, Вселенских и Поместных, и Святых Отцов. – М.: Синодальная типография, 1893.
- ⁹ Цытин В. А. Вказана праця. – С. 348.
- ¹⁰ Сводъ законовъ Россійской имперіи. – С.-Петербургъ, 1912. – Т. X, ч. 1. Сводъ законовъ гражданскихъ. Издание 1900 г. – С. 1.
- ¹¹ Горчаков М. И. Вказана праця. – С. 253.
- ¹² Статут князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція) // Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2006. – С. 66.
- ¹³ Статут Вялікага княства Літовскага 1566 года. (За виданням 1855 року). – Мінск, 2003. – С. 35–263.
- ¹⁴ Сводъ законовъ Россійской имперіи. – С.-Петербургъ, 1912. – Т. X, ч. 1. Сводъ законовъ гражданскихъ. Издание 1900 г. – С. 2.
- ¹⁵ Там само – С. 1-2.
- ¹⁶ Книга Правил святых Апостолов, Святых Соборов, Вселенских и Поместных, и Святых Отцов. – М., 1893.
- ¹⁷ Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского по учебным и церковно-государственным вопросам. – М., 1887. – С. 477–479.
- ¹⁸ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – С. 413.
- ¹⁹ Кормчая (печатная). Гл. 8 – 9. – Л. 409.
- ²⁰ Добровольский В. И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву. – С.-Пб.: Тип. С.-Пб. Т-ва Печат. и Изд. дела «Труд», 1903. – С. 36–37.
- ²¹ Булгаков С. В. Настольная книга для священно-церковно-служителей (репринтное воспроизведение издания 1913 г.) – Ч. II. – М., 1993. – С. 1250.
- ²² Горчаков М. И. (протоиерей). Вказана праця. – С. 260.
- ²³ Церковное правило митрополита Иоанна к Иакову черноризцу // Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. 12 томов. – СПб., 1883. – Т. 2. Приложения.
- ²⁴ Зібрання малоросійських прав 1807 р. // Іванов В. М. Вказана праця. – С. 302.
- ²⁵ Сводъ законовъ Россійской имперіи. – С.-Петербургъ, 1912. – Т. X, ч. 1. Сводъ законовъ гражданскихъ. Издание 1900 г. – С. 2.
- ²⁶ Цытин В. А. Вказана праця. – С. 346.
- ²⁷ Горчаков М. И. (протоиерей). Вказана праця. – С. 253–262.
- ²⁸ Булгаков С. В. Вказана праця. – С. 1251.

Резюме

У статті розглянуто умови, додержання яких було необхідним для укладення законного шлюбу в Україні за часів прийняття християнства. Проаналізовано різні підходи до класифікації цих умов. Визначено підстави для визнання шлюбу недійсним.

Ключові слова: сімейне право, шлюб, церковне право, православ'я.

Резюме

В статье рассматриваются условия, соблюдение которых было необходимо для заключения законного брака в Украине со времен принятия христианства. Анализируются различные подходы к классификации этих условий. Определяются основания для признания брака недействительным.

Ключевые слова: семейное право, брак, церковное право, православие.

Summary

The conditions to be complied with for necessity of conclusion of marriage in Ukraine since the adoption of Christianity are studied in the article. Different approaches to the classification of these conditions are analyzed. The grounds for declaring the marriage invalid are determined.

Key words: family law, marriage, ecclesiastical law, Orthodoxy.

Отримано 20.12.2010

Л. В. ХУДОЯР

Леся Вікторівна Худояр, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРИНЦИП РІВНОСТІ У ПРАВОВІЙ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ XVI – XVIII ст.

Релігійні братства, як форма суспільно-політичного об'єднання міського населення, створювалися при церквах і набули поширення на території Речі Посполитої у зв'язку з наданням права міського самовряду-